

УДК 930:1(477)

АКАДЕМІЧНА ІСТОРИЧНА НАУКА НА ТЛІ НАУКОВОГО СУПЕРНИЦТВА О. К. КАСИМЕНКА ТА І. Д. БОЙКА

НАТАЛІЯ ЗАВАЛКО,

здобувач відділу історії України середніх віків та раннього нового часу
Інституту історії України НАН України

У статті показана складна ситуація, що створилась в академічному співтоваристві істориків у повоєнні десятиліття, через призму боротьби особистісних інтересів та розгортання наукового суперництва в середині колективу Інституту історії АН УРСР.

На основі дискусії щодо присудження наукового ступеня доктора історичних наук - директора Інституту історії АН УРСР О. К. Касименку, простежено нелегкий шлях пошуку стратегії існування/виживання особистості історика в суспільно-політичному контексті 1940-х - 1960-х рр., його взаємостосунки з оточенням, владою й колегами.

Ключові слова: наукове суперництво, тоталітарний режим, наукове мислення, академічна наука, рецензія, анонімні листи, критика.

Постановка проблеми. Наукове суперництво, змагання концепцій і творчих здобутків, лідерів наукових шкіл і шкіл загалом, зміна наукових пріоритетів, наукового інструментарію тощо є природним процесом, який прикметний загалом для науки як загальноцивілізаційного явища і виступає важливим чинником прогресу в будь-якій галузі знань. Однак такі іманентні закономірності прогресу наукових знань діють за умов демократичного суспільства, що в них гострота наукового суперництва згладжується системою стримувань і противаг, завдяки яким будь-який науковий напрям назагал не перетворюється на монополію, придушуючи думку опонентів. Цілком інакше виглядала ситуація в науковому співтоваристві за умов тоталітарного режиму в СРСР, особливо в його пізній сталінській фазі другої половини 1940-х - початку 1950-х рр., перекочувавши і в подальші десятиріччя. Історіографічний процес в УРСР післясталінської доби, у гуманітарних науках в СРСР був скутий межами офіційних схем, що насильно уніфікували наукове мислення й робили неможливою вільну циркуляцію ідей, такий чинник розвитку науки априорі мав менше значення. Влада була об'єктивно зацікавлена в атомізації творчих спільнот із тим, щоб полегшити їх керіваність і слухняність, і могла таку розпорозненість організувати й підтримувати [1, с. 150-151]. Дослідження ролі особистості-історика в умовах виживання під час тоталітарного режиму стали досить популярними сьогодні.

Стан розробленості проблеми. Актуальність досліджуваної теми зумовила велику увагу фахівців до розгляду як об'єктивних обставин існування історичної науки, так і наукового академічного протистояння. Упродовж 90-х рр. ХХ - на початку ХХІ ст. вийшло чимало праць. Так, у сучасній вітчизняній історіографії ця тема ґрунтовно розроблена В. Ярмчук [1], І. Гиричем [2], І. Вербою, О. Апанович [3], Р. Пирогом, О. Рубльовим [2], О. Юрковою та деякими іншими науковцями на прикладі відомих академічних протистоянь між акад. М. Грушевським,

К. Студинським, з одного боку, і тодішнім (до 1928 р.) керівництвом Академії наук, в особі секретаря акад. А. Кримського та віце-президента ВУАН акад. С. Єфремова - з іншого [2, с. 65-75; 3, с. 143-144, 489-515], директором Інституту історії АН УРСР О. К. Касименком та завідувачем учбовою частиною Республіканської партійної школи при ЦК КП(б)У, проректором з науково-видавничої частини, завідувачем кафедри історії СРСР Вищої партійної школи при ЦК КПУ І. Д. Бойком, поміж П. Ф. Шевченком (головним редактором "Українського історичного журналу" (1957-1972), завідувачем відділами допоміжних історичних дисциплін (1960-1963) та історіографії і джерелознавства (1963-1968) Інституту історії АН) та іншими співробітниками Інституту АН УРСР.

Метою дослідження є зображення умов існування академічної історичної науки через призму пошуку стратегії існування/виживання особистості історика, а саме: директора Інституту історії АН УРСР. Для реалізації цієї мети поставлені такі завдання: з'ясувати особливості та окреслити об'єктивні умови, у яких опинились офіційні представники академічної історичної науки - науковці Інституту історії в повоєнні десятиріччя, проаналізувати наукову дискусію між Олександром Карповичем Касименком та Іваном Давидовичем Бойком, реконструювати складний етап присудження наукового ступеня О. К. Касименку.

Об'єктом дослідження виступає процес розвитку історичної науки в академічній установі республіки. **Предметом** дослідження є аналіз рецензії І. Д. Бойка на докторську монографію О. Касименка "Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 р."

Виклад основного матеріалу. Сумна традиція першого десятиліття більшовицького панування була перенесена й у повоєнні десятиліття. Як згадувала О. М. Апанович, колектив Інституту історії АН УРСР тієї доби поділявся на два непримиренних угруповання, поміж якими точилася перманентна затята, жорстока боротьба за домінування в установі: "З

№ 1 (121) січень-лютий 2013 р.

безмежним здивуванням, з жахом і навіть боєм спостерігала на зборах, засіданнях Вченої ради та інших нарадах словесні баталії, де таврували, вішали ярлики, звинувачували, зовсім не стримуючись у виразах. У зв'язку з цим, у мене виник здогад, що там, на горі, в "хаті" (так тоді називали будинок ЦК КПУ), можливо, були зацікавлені, щоб чвари роздирали колектив Інституту" [4, с. 44].

Найдошкульнішою критики, а досить часто й брутальних нападок зазнавали в той час переважно дві особи в колективі установи - головний редактор (з 1957 р.) "Українського історичного журналу" й одночасно завідувач відділу допоміжних історичних дисциплін Федір Павлович Шевченко та директор інституту - Олександр Карпович Касименко [4, с. 45].

Так, ще 25 червня 1955 р. на Вченій раді Відділення суспільних наук АН УРСР О. К. Касименком була захищена докторська дисертація, але процес присудження наукового ступеня доктора наук затягнувся на довгі роки. Однією з причин затягування надання ступеня стала вміщена в теоретичному органі ЦК Компартії України - часописі "Комуніст України" - уїдлива рецензія на докторську монографію О. Касименка "Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 р.". Видав цю рецензію старший науковий співробітник інституту (1955-1963 рр.) Іван Давидович Бойко (1899-1971) [5, с. 20-21]. Це був непоодиноким прояв наукового суперництва за посади, за особистісні інтереси, за передові позиції в науці.

Так, рецензія в душі часу й відповідно до профілю видання мала назву, що нагадувала листопадові чи першотравневі заклики ЦК КПРС або ЦК КПУ, - "Підвищувати ідейний і теоретичний рівень наукових праць з історії" [6, с. 60-70], але по суті присвячувалася винятково критичному розглядові книги О. Касименка.

Відштовхуючись від схвалених ЦК КПРС "Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654-1954 рр.)", у яких стверджувалося, що "возз'єднання України з Росією в 1654 р. було закономірним результатом всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів - російського і українського", що його зумовлював, мовляв, "багатовіковий розвиток економічних, політичних і культурних зв'язків України з Росією", рецензент нібито схвалював обраний Олександром Карповичем напрям наукового пошуку: "Дослідити російсько-українські політичні взаємовідносини в період визвольної війни українського народу в тісному поєднанні з економічними і воєнними зв'язками" (таку мету поставив перед собою О. Касименко у монографії). Монографія написана на основі російської, української, частково польської літератури. Автор використав архівні джерела, опубліковані в різних виданнях, а також копії неопублікованих документів із польських архівів, переданих Інституту історії АН УРСР архівними закладами Польської Народної Республіки. Слід відзначити, що рецензована монографія є першою спробою систематизувати досягнення нашої історіографії в розробленні такого важливого питання, а тому робота, проведена автором, заслуговує на підтримку.

Рецензент зауважував, що до позитивних моментів праці варто зарахувати докладну розповідь про дипломатичну діяльність царського уряду в питанні про возз'єднання України з Росією, а також українсько-кримські й московсько-кримські відносини досліджуваного періоду. Доволі ґрунтовно в книзі

розповідалося про перебіг військових кампаній та окремих битв, з'ясовувалося внутрішнє становище Московської (Іван Давидович не вживав модернізованого терміна- "Російської") держави. Непогано, на думку рецензента, розповідалося у виданні про перебіг дипломатичних переговорів козацької старшини на чолі з Б. Хмельницьким із царським урядом у 1648-1651 рр.

"Проте, слід відзначити, - розпочинав І. Бойко головну частину своєї рецензії, - що, поряд із позитивними якостями, книга має серйозні недоліки методологічного і фактичного характеру у висвітленні основних проблем обраної теми - економічних, політичних і культурних взаємовідносин українського і російського народів, а також історіографії питання" [6, с. 60-61]. Зокрема, рецензент мав серйозні претензії до історіографічної складової монографії, зауваживши, що автор "звалив до купи дворянських і буржуазних істориків (російських, українських, польських) різних шкіл, концепцій і напрямів", уважаючи водночас апіорі, що усі вони завжди фальшували історичну правду: "Такий спрощений підхід привів автора до того, що він фактично поставив на одну платформу з українськими буржуазно-націоналістичними істориками таких російських істориків, як В. Ключевський, Д. Іловайський, О. Трачевський. Крім того, О. Касименко відносить дворянських істориків Д. Бантиш-Каменського і автора "Истории Русов" - до представників буржуазної історіографії, причому відзначає тільки націоналістичні моменти "Истории Русов" і відкидає прогресивні погляди її автора щодо возз'єднання України з Росією" [6, с. 62-63].

Істотні недоліки вбачалися й у короткому огляді радянської історіографії питання щодо історичних зв'язків України з Росією. О. Касименко, мовляв, обмежився лише загальними фразами, що ці праці є цінним внеском у науку й не здійснив належного їх аналізу. Хибувала монографія й на "відсутність аналізу сучасної польської історіографії". Проте "найістотніших помилок" припустився автор книги "Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 р.", на думку рецензента, у висвітленні економічних питань першої половини XVII ст., необґрунтовано модернізуючи їх, і в питаннях внутрішньополітичного життя України перших років визвольної війни.

Закидалася Олександр Карповичу й переоцінка рівня політичної свідомості й ступеня організованості селянських мас. Рецензент мав рацію, коли зауважував: "Його твердження, що весь український народ стежив "за ворожими діями біля козацької лінії", що "широкі народні маси уважно стежили в той час за всіма політичними подіями" (стор. 321), що "широки народні маси уважно стежили за розгортанням взаємин гетьманського управління з кримським ханом у зв'язку з відносинами до донського козацтва" (стор. 331), є модернізацією історії" [6, с. 66]. Не зовсім коректно, мовляв, О. Касименко висвітлював і ставлення царату до українського народу, не розмежовуючи "об'єктивно прогресивного значення зовнішньої політики царської влади й класової феодалної політики царизму щодо народних мас України (див. с. 118, 119, 371 та ін.)" [6, с. 68].

Мав претензії рецензент і до авторських оцінок історичної ролі Богдана Хмельницького. Не відкидаючи слушною приналежності керівника визвольної війни до видатних державних діячів і полководців свого часу та його великих заслуг у боротьбі українського народу за визволення з-під польського владарювання, І. Бойко акцентував увагу на тому, що

гетьман, як виразник інтересів козацької старшини, одночасно провадив послідовну внутрішню політику, спрямовану, у першу чергу, на забезпечення інтересів шляхетсько-козацької верхівки. Закидалася авторові й надмірна ідеалізація особи Б. Хмельницького, який нібито "так виразно визначив програму визвольного руху українського народу, що власне дав, у своєму роді, класичну формулу, подібну до програмних лозунгів ряду національно-визвольних рухів багатьох народів у новій і новітній історії" (с. 251). Хмельницький, отже, виступає тут мало не як попередник марксизму в розробленні теоретичних питань національних рухів періоду капіталізму. Нічого й казати, що такі положення і така модернізація суперечать вченню марксизму-ленінізму" [6, с. 69].

Рецензент обірвав цитату зі с. 251 монографії Олександра Карповича щодо "класичності формули" національно-визвольного руху, запропонованої Б. Хмельницьким. У тексті ж книги вона мала дещо несподіване продовження: "Адже скільки знає прикладів історія, коли пригноблені і уярмлені народи мріяли про укладення такого мирного договору, за яким іноземні гнобителі не втручалися б у їхні справи" [7, с. 251]. Чи стосувалася ця фраза про омріяне пригнобленими націями невтручання "іноземних гнобителів" лише "панської Польщі" чи "султанської Туреччини" або "ханського Криму"? Чи йшлося й (навіть) про " боярську Московщину"? Рецензент уважав за краще не розмірковувати над двозначністю цього фрагмента монографії.

Завершувалася рецензія І. Бойка негативним загальним висновком про книгу Олександра Карповича: "В короткій рецензії (на 10 друкованих сторінках) наведено далеко не всі помилки й недоліки, що є у книзі. Але й сказане свідчить, що книга О. Касименка має серйозні хиби. Їх можна було б уникнути, якби редактори і видавництво Академії наук УРСР уважніше підійшли до видання монографії і не виявили б зайвої кваліфікованості... Оскільки в радянській історіографії досі немає ґрунтовного дослідження про російсько-українські взаємини періоду визвольної війни українського народу 1648-1654 рр., а потреба в ньому велика як у спеціалістів, так і у широкого читача, - авторові рецензованої книги слід виправити серйозні недоліки в ній, урахувавши зауваження критики, і створити монографію, в якій історичні взаємини російського і українського народів - економічні, політичні й культурно-ідеологічні - знайшли б своє глибоке і всебічне наукове висвітлення" [6, с. 70].

Лише через два роки, долаючи численні перепони, споруджені перед ним його "друзями"/ворогами, Олександр Карпович зміг публічно відповісти на критику І. Бойка.

13 серпня 1958 р. він адресував особистий лист до Першого секретаря ЦК КПУ М. В. Підгорного, який розпочинався таким чином: "Глибокошановний Микола Вікторович! Протягом 11 років я працюю директором Інституту історії АН УРСР і вперше за увесь цей час у мене склалася такі обставини, що я примушений звертатися до Вас як до Першого Секретаря ЦК КП України з проханням невідкладно, сьогодні ж прийняти мене для розв'язання питання, яке має вирішальне значення для дальшої роботи мене як наукового працівника" [8, арк. 17].

Далі з'ясувалася суть справи: "Два роки тому редакція журналу "Комуніст України" вчинила по відношенню до мене акт великої несправедливості в тому, що вмістила на сторінках журналу тенденцій-

ну і плутану в науковому відношенні рецензію І. Д. Бойка, яка безпідставно опорочувала мою книгу "Російсько-українські взаємовідносини 1648-1651 рр.". Це могло трапитися, головним чином тому, що тодішній редактор журналу "Комуніст України" тов. Гольнев знехтував відповідальним і партійним відношенням до принципової наукової критики і сприяв надрукуванню відверто тенденційної рецензії, відмовивши мені навіть у можливості висловити свої заперечення по змісту рецензії при підготовці її до друку. Розрахунки авторів рецензії на те, щоб зірвати затвердження цієї роботи у Вищій Атестаційній Комісії, як дисертації на вчену ступінь доктора історичних наук, досягли своєї мети.

Вища Атестаційна Комісія офіційно зафіксувала своє рішення, що розглядати мою дисертацію вона може лише після мого виступу в пресі по змісту рецензії в журналі "Комуніст України". Так уже пройшло більше двох років, а від захисту більше трьох років, а ВАК відкладає розгляд мого питання. Нарешті в липні цього року ВАК надіслав до Інституту історії офіційне повідомлення про те, що якщо до 15 вересня ц. р. я не подам до ВАКу свого друкованого виступу по змісту рецензії в жур. "Комуніст України", то моя дисертація буде знята з розгляду ВАКом.

Ще в червні ц. р. я подав до редакції "Комуністу України" свого листа (на 18 стор.), в якому вказую на окремі справедливі критичні зауваження, які є в рецензії, і разом з тим широко показую багато прикладів недоброчесних прийомів критики і помилкових в науковому відношенні тверджень, які припускаються в рецензії. Я прохав редколегію знайти належну форму і відзначити це на сторінках журналу" [8, арк. 17 зв.].

Після кількаразового обговорення члени редколегії визнали, що в рецензії й справді містяться окремі тенденційні й необґрунтовані зауваження. Було визнано за доцільне в статті Олександра Карповича, присвяченій ширшим питанням нагального розвитку української радянської історіографії, вмістити авторську відповідь на зауваження рецензента обсягом у два абзаци (не більше) і з приміткою від редакції. Директор Інституту історії АН УРСР погодився на редакційні вимоги за умови, що матеріал буде вміщено в серпневому номері журналу і відтак буде задоволено вимогу ВАК СРСР.

12 вересня з'явилася друга верстка серпневого числа "Комуніста України", і знову редколегія видання обговорювала текст О. Касименка. Але несподівано цей колегіальний орган пристав на пропозицію головного редактора Пашка - перенести друкування матеріалу на наступний, вересневий номер. Відтак лист Олександра Карповича завершувався майже розпачливо: "Таким чином, я опинився перед лицем другої великої несправедливості, яку хоче вчинити у відношенні до мене редакція журналу "Комуніст України", - без будь-яких підстав знімати вже запланований і підготовлений до друку текст і тим самим поставити мене у нестерпне становище дальшої затримки розгляду у ВАКу моєї дисертації, а точніше остаточного її зриву.

Я дуже і дуже прошу Вас не допустити того, щоб редакція "Комуніст України" вчинила вдруге несправедливий акт у відношенні до мене, не стала на шлях зволікань з вміщенням моїх заперечень по суті рецензії.

Якщо цього не зробити протягом сьогодні - завтра, то серпневий номер буде підписаний до друку без згаданих абзаци і це буде означати дальшу

затримку у розв'язанні питання про мою дисертацію у ВАКУ.

Ще раз дуже прошу Вас невідкладно прийняти мене по цих питаннях" [8, арк. 18].

Подальшу долю цього звернення директора Інституту історії АН УРСР з'ясовує довідка щодо листа О. К. Касименка, складена завідувачем сектора відділу пропаганди і агітації ЦК КПУ Борцовим 22 серпня 1958 р.: "Директор Інституту історії Академії наук УРСР т. Касименко О. К. в листі на ім'я першого секретаря ЦК КП України товариша М. В. Підгорного скаржиться, що в свій час редакція журналу "Комуніст України" нібито тенденційно підійшла до оцінки його дисертаційної роботи і просить дозволити йому виступити з цього приводу з статтею у вересневому (слід - серпневому. - Авт.) номері журналу.

Лист т. Касименка було розглянуто у відділі пропаганди і агітації ЦК КП України в присутності автора, головного редактора журналу "Комуніст України" та завідувача відділу науки і культури ЦК КП України т. Кондуфора. Просьба т. Касименка задоволена" [8, арк. 31].

Закамуфльована (знову ж таки у дусі часу - мовляв, нічого особистого - лише загальне, спільне й перспективно/стратегічне - щонайменше на п'ять - сім років) відповідь О. Касименка мала назву "Завдання розвитку історичної науки на Україні" й з'явилася на шпальтах все того ж самого часопису - у серпневому номері 1958 р. "Комуніста України" [9, с. 23-34].

Починалася стаття із цілком зрозумілих ритуальних запевнень у доленосному для вітчизняної радянської історіографії значенні рішень XX з'їзду КПРС й виступів тогочасного радянського лідера М. С. Хрущова: "Для дальшого творчого піднесення історичної науки винятково важливе значення мають рішення XX з'їзду КПРС. Ці рішення зумовили значний крок вперед на історичному фронті в нашій країні - зростає методологічна озброєність радянських істориків, незмірно збагатилась джерелознавча база наукових досліджень, розширились зв'язки з історичними закладами народно-демократичних країн і з прогресивними істориками капіталістичних держав. Радянські історики, в тому числі історики Української РСР, докорінно перебудовують свою роботу в світлі завдань, поставлених XX з'їздом КПРС. Рішення XX з'їзду, дальший розвиток і творче застосування партією марксистсько-ленінської теорії в боротьбі за здійснення розгорнутої програми будівництва комунізму, що яскраво відбилася в постановках ЦК КПРС і у виступах М. С. Хрущова, - все це сприяло тому, що численний загін істориків України став сміливіше, більш творчо і вдумливо вивчати і аналізувати історичні події і явища суспільного розвитку, що підвищився теоретичний рівень дослідження складних проблем історичного процесу. В історичних працях останнього часу все яскравіше й повніше відображається справжнє життя досліджуваного періоду з його складностями, труднощами і суперечностями" [9, с. 23].

Керівник провідної академічної історичної установи України мав право пишатися здобутками очолюваного ним інституту: "Головне і центральне місце в науково-дослідній роботі з громадянської історії в нашій республіці належить Інституту історії АН УРСР. Інститут історії АН УРСР за останні роки значно виріс і своєю науково-дослідною і науково-популярною роботою вніс певний вклад в українську радянську історіографію" [9, с. 24]. Як досягнення

здавалося збільшення обсягу й кількості публікацій установи: лиш за два роки після XX з'їзду КПРС співробітники Інституту надрукували 15 монографій, 5 збірників наукових праць, 4 томи збірників документів і матеріалів, численні брошури й статті. Серед найповажніших досягнень називалися II том "Історії Української РСР" і I том "Історії Києва" [10, с. 24].

Перераховувалися здобутки співробітників Інституту історії, які розробляли питання історії феодального суспільства в Україні (здавалися прізвища й праці В. О. Голобуцького, І. О. Гуржія, О. С. Компан, О. М. Апанович, В. А. Дядиченка, О. П. Лоли, Д. І. Мишка, К. І. Стецюк, Ф. П. Шевченка та ін.). Зауважувалося, що найбільш інтенсивно ці проблеми вивчалися у зв'язку з підготовкою й святкуванням 300-річчя "возз'єднання України з Росією" [9, с. 25].

А далі йшов пасаж, чи не задля якого й готувалася й настирливо просулювалася ця публікація Олександра Карповича: "Важливість і актуальність цих завдань (дослідження історії визвольної війни українського народу 1648-1654 рр.) впливають із того, що в нашій літературі є ще чимало недоликів у висвітленні історичних передумов та процесу возз'єднання України з Росією. Зокрема, деякі недоліки були і в книзі автора цієї статті "Російсько-українські взаємовідносини 1648-1651 рр." (вид. 1955 р.). Як правильно зазначалося в рецензії тов. Бойка, вміщеній у журналі "Комуніст України" № 6 за 1956 р., у книзі слід було б розширити конкретно-історичний матеріал про соціально-економічні відносини періоду визвольної війни і повніше охарактеризувати всю складність соціальної політики Богдана Хмельницького. Слушно вказувалося також на необхідність поглибити історіографічну характеристику теми і ширше показати культурні взаємозв'язки українського і російського народів тощо. Ці критичні зауваження автор прийняв і врахував у своїй дальшій роботі" [9, с. 26].

Визнавши слушною критику опонента щодо вищезгаданих прорахунків власної монографії, директор Інституту історії АН УРСР висловлював незгоду з рештою критичних зауважень на свою адресу: "Проте з рядом зауважень рецензента автор погодитися не може. Такі питання, як економічні зв'язки між Україною і Росією та участь в них широких народних мас; історичні заслуги Богдана Хмельницького в боротьбі за возз'єднання двох братніх народів; внутрішньополітичне життя України в роки війни, і, зокрема, класові суперечності і класова боротьба в українському суспільстві в той період; політика російської держави щодо визвольного руху на Україні; оцінка Зборівської угоди 1649 р. в книзі висвітлені в основному правильно" [Там само].

Варто звернути увагу, що у верстці серпневого числа "Комуніста України", що була долучена до листа Олександра Карповича Першому секретареві ЦК КПУ М. В. Підгорному від 13 серпня 1958 р., незгода з вищезгаданими зауваженнями І. Д. Бойка висловлювалася в більш категоричних і не таких дипломатичних формах, як це, зрештою, було "канонізовано" в надрукованому номері. В "автентичній" версії статті йшлося: "Проте деякі історики, в тому числі автор названої рецензії, *всупереч історичній правді, заперечують* участь широких мас в економічних зв'язках між Україною і Росією напередодні їх возз'єднання, *недооцінюють* політичну свідомість селянських мас, організованість народно-визвольного руху, силу і розмах антифеодальної боротьби під час визвольної війни. Вони применшують вагу

№ 1 (121) січень-лютий 2013 р.

рішень Земського собору для справи возз'єднання України з Росією, *недооцінюють* позитивне значення Зборівського договору 1649 р., який, при всій його неприйнятності з погляду соціальних інтересів широких народних мас, відображав великі завоювання повсталого українського народу в боротьбі проти польської шляхти, *безпідставно намагаються довести*, нібито польські магнати на Україні тоді не вели лінію на економічну ізоляцію України від Росії" (виділення наше. - Авт.).

Якщо проаналізувати стилістику вищенаведеного оригінального абзацу публікації, то можна скласти цілком завершене негативне враження про опонентів/опонента Олександра Карповича, адже вони, за його словами, "всупереч історичній правді, (щось) заперечують", "недооцінюють", "безпідставно намагаються довести". Таке враження від первісної (на стадії другої верстки) статті-відповіді О. Касименка підсилювала й редакційна примітка до публікації й, зокрема, вищезгаданих закидів директора Інституту історії АН УРСР на адресу опонентів: "*Редакція вважає правильними зауваження, зроблені з приводу рецензії І. Бойка "Підвищувати ідейний і теоретичний рівень наукових праць з історії" ("Комуніст України", № 6, 1956 р.), в якій є ряд тенденційних і необґрунтованих обвинувачень на адресу книги О. Касименка "Російсько-українські взаємовідносини 1648-1651 рр."* [8, с. 22].

Епопея із затвердженням ВАК СРСР докторської дисертації О. К. Касименка, яка тривала кілька років, запам'яталася співробітникам установи. Як згадувала О. Апанович: "У 1955 р. О. К. Касименко випустив книжку "Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 рр." у Києві, в академічному видавництві, відповідальним редактором її був Ф. П. Шевченко. Касименко висунув її на захист. Навколо цього розпочалася справжня вакханалія. І хоча Олександр Карпович усе ж таки захистився, полетіли депеші до Москви, до ВАКУ. Здається, років зо два Касименкові доводилося їздити до Москви для якихось з'ясувань". Свідчення Я. Дзирі: "Ті ж противники Шевченка влаштували подібні баталії, коли кілька років перед тим на подібну тему: "Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 рр." захищав дисертацію директор Інституту історії Олександр Касименко. У Москву до ВАКУ посипалися десятки доносів, авторами були й ті кар'єристи, що позакінчували червону професуру, чиновники. І Касименко мусив їздити до Москви, щоб спростовувати. Видача диплома затягнулася на кілька років".

Інша характеристика, також з боку "партії" Олександра Карповича в установі, тобто його прибічників: "Бувши безпосередніми свідками цього (тобто "човникових рейдів" директора Інституту історії АН УРСР до московського ВАКУ), ми одного разу, виходячи вдвох з Інституту (йдеться про Є. Складенка та Р. Симоненка), який знаходився тоді в будинку на Бульварі Шевченка 14, зустріли в дверях Олександра Карповича, який швидкою ходою, повернувшись з чергової, мабуть, останньої, поїздки на своєрідний екзамен до московського ВАКУ, прямував на роботу. Як і багато інших співробітників, про що свідчать і наведені вище свідчення, турбуючись про людину, яка несла добро, ми наважились зупинити питанням про його справи. Він розповів про прихильне ставлення членів ВАКУ, серед яких з властивим йому гумором назвав академіка Благонравова і сказав, що справа має остаточно вирішитись найближчим часом - через кілька місяців восени. Ми усві-

домлювали, що його поневіряння та їх причини добре зрозумілі тому ж ВАКУ, не додали авторитету Інституту, де чимало претендентів на московське визнання не зовсім інтелегентно намагалися втопити свого директора. Підтримка більшості колективу допомогла Олександру Карповичу пережити прикрі поневіряння, пов'язані із захистом, але це було нелегко" [11, с. 106-107]. Так, 20 грудня 1958 р. група вчених з Інституту історії на чолі з Гудзенком, Клоковим, Євсєєвим та деякими співробітниками: Лещенком, Слинським, Шевченком, Гуржієм, Парасуньком, Голубуцьким, надіслала заяву міністру вищої та середньої спеціальної освіти СРСР т. В. П. Єлютіну про своє рішуче заперечення затримки вирішення питання про докторську дисертацію Касименка. У заяві наголошувалось на важливості вирішення цього питання. Так, тов. Клоков, зауважив, що затвердження Олександра Карповича доктором наук є досить важливим не тільки для самого директора інституту, а і для всього його колективу. Невирішення цього питання є "тормозом не тільки для росту докторських кадрів, но и для нормальной работы Института и его коллектива и поэтому пора его закончить". Слинський відмітив, що це питання з особистого перетворилось на суспільне: "В каком положении очутился наш коллектив и общественность, когда тов. Касименко снял свою кандидатуру в члены-корреспонденты. Сделал он это правильно, но это тяжело и неприятно для коллектива..." [12, арк. 181]. Секретар політбюро І. Ф. Євсєєв стверджував, що Бойка викликали до редакції "Комуніст України" з приводу його рецензії, почали задавати питання по суті й показувати відповідні місця в книзі Касименка. Виявилось, що багато претензій були надумані. "Бойко по существу вопроса мало мог что-либо сказать вразумительного... А некоторые коллеги: Лось, Рубач, Введенский из кожи лезут, чтобы помешать..." [12, арк. 183]. Тому в прикінцевих положеннях звернення до міністра було вирішено: "Просити Вищу Атестаційну комісію прискорити розгляд і висення справедливого рішення по докторській дисертації тов. Касименка" [12, арк. 186].

Турботами як самого історика-директора О. К. Касименка, так і більшості колективу установи 23 травня 1959 р. усе ж таки відбулося знакове засідання Вищої атестаційної комісії при Міністерстві вищої освіти СРСР. Чотирнадцятим параграфом високе зібрання вкотре розглянуло справу О. Касименка, нарешті ухваливши: "Об утверждении КАСИМЕНКО Александра Карповича в ученой степени доктора исторических наук на основании защиты 25 июня 1955 г. в Совете Отделения общественных наук АН УССР диссертации: "Русско-украинские взаимоотношения 1648 - начала 1651 гг." (Институт истории АН УССР).

Постановили: Утвердить КАСИМЕНКО Александра Карповича в ученой степени доктора исторических наук.

Председатель Высшей аттестационной комиссии (В. Елютин)

Зам. Ученого секретаря Высшей аттестационной комиссии (А. Сергеев)" [13, арк. 57].

Висновки та перспективи подальшого дослідження проблеми

У досить складних умовах опинилась не тільки історична наука повоєнних часів, а і її офіційні представники. Влада була об'єктивно зацікавлена у фрагментаризації творчих спільнот, поділі їх на окремі

ворогуючі між собою угруповання, щоб полегшити їх керованість і слухняність, і часто таку розпорошеність штучно організувала й підтримувала. Так створювалося підґрунтя для високого рівня конфліктності серед науковців і здобуття контролерами за наукою з ідеологічних відділів ЦК КПРС - ЦК КПУ додаткових важелів впливу на її представників, можливостей маніпулювання середовищами вчених. Наука при цьому відсувалася далеко на задній план. Суперечками щодо оцінок історичних діячів, явищ, подій, фактів прикривали певною мірою суперництво за керівні кірсла, а також інтриги, підступи, анонімні листи до ЦК КПУ. У "розбірки" втягувались не тільки окремі особи, а й цілі наукові колективи, використовуючи й неморальні методи (апеляція до впливових функціонерів, наклепи, плітки тощо). Так, колектив Інституту історії АН УРСР другої половини 1940-х - першої половини 1960-х років поділявся на два непримиренних угруповання ("касименківців" і їхніх опонентів - "антикасименківців"), поміж якими точилася перманентна затята боротьба за домінування в установі. Апогеєм наукового суперництва стало протистояння О. К. Касименка й І. Д. Бойка. Це був неординарний випадок та як мовити наукової дискусії. Владні структури створювали обставини, при яких насильно уніфікувалось наукове мислення, знищувався вільний обмін ідеями.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Яремчук В. П. Минуле України в історичній науці УРСР післясталінської доби / В. П. Яремчук ; [наук. ред. Л. О. Зашкільняк]. - Острог : Вид-во Національного університету "Острозька академія", 2009. - 526 с.
2. Гирич І. Б. М. Грушевський і С. Єфремов: До історії наукових, літературних і особистих взаємин / І. Б. Гирич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : міжквід. зб. наук. праць / [редкол.: С. В. Кульчицький (відп. ред.) та ін.]. - К., 1994. - Вип. 3. - С. 65-75; Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі українського суспільно-політичного життя кінця XIX - 20-х рр. XX ст. / І. Б. Гирич // Український історик. - 1996. - № 1/4 (128/131). - С. 142-187.
3. Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних та культурних процесах (1914-1939) / О. С. Рубльов ; [НАН України. Ін-т історії України ; відп. ред. С. В. Кульчицький]. - К. : Ін-т історії України НАН України, 2004. - 648 с.
4. Апанович О. М. Федір Павлович Шевченко: Історик, архівіст, історіограф, джерелознавець, археограф, організатор науки, Людина : Спогади та історіографічний аналіз / О. М. Апанович ; НАН України: Ін-т історії України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського; Держкомархівів України. - К. : Ін-т історії України НАН України, 2000. - 179 с.
5. Ткачова Л. Бойко Іван Давидович / Л. І. Ткачова // Вчені Інституту історії України: Біобібліографічний довідник / НАН України. Ін-т історії України ; [редкол.: В. А. Смолій (голов. ред.) та ін.]. - К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. - Вип. 1. - С. 20-21.
6. Бойко І. Підвищувати ідейний і теоретичний рівень наукових праць з історії / І. Д. Бойко // Комуніст України. - 1956. - № 6. - С. 60-70.
7. Касименко О. К. Російсько-українські взаємовідносини 1648 - початку 1651 р. / О. К. Касименко ; [АН УРСР. Ін-т історії; відп. ред. Ф. П. Шевченко]. - К. : Вид-во АН УРСР, 1955. - 428 с.
8. Центральний державний архів громадських об'єднань України (надалі - ЦДАГО України). - Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України, 1917-1991 рр. - Оп. 41. Документи загального відділу ЦК Компартії України (листи і заяви громадян, надіслані до ЦК Компартії України), 1944-1991 рр. - Спр. 143. Письма и заявления трудящихся и материалы к ним. "К", январь - декабрь 1958 г, 328 арк.
9. Касименко О. К. Завдання розвитку історичної науки на Україні / О. К. Касименко // Комуніст України. - 1958. - № 8. - Серпень. - С. 23-34.
10. Історія Української РСР : в 2 т. / АН УРСР. Ін-т історії. - К. : Вид-во АН УРСР, 1957. - Т. 2 / [редкол.: М. І. Супруненко (гол. ред.) та ін.]. - 779 с.
11. Симоненко Р. Г. О. К. Касименко - видатний український вчений і організатор історичної науки / Р. Г. Симоненко, Є. М. Скляренко, П. Т. Тронько ; [НАН України. Ін-т історії України; наук. ред. акад. НАН України П. Т. Тронько]. - К. : Ін-т історії України НАН України, 2007. - 138 с.
12. ЦДАГО України Ф. 290. Партийний комітет апарату Президії Академії наук УРСР, 1941-1987 рр. - Оп. 2. Документи парторганізації Академії наук УРСР Радянського району м. Києва за 1952-1969 рр. - Спр. 280. Протоколи партсобраний и засіданий партбюро первичної партійної організації Інституту Історії АН УРСР, 23 января - 20 декабря 1958 р., 186 арк.
13. Науковий архів Національної академії наук України. - Ф. 1. - Оп. 1-ос. - Спр. 526. Особова справа Олександра Карповича Касименка, 2 лютого 1947 р. - 15 лютого 1964 р. - 81 арк.

REFERENCES

1. Yaremchuk V. (2009), *Mynule Ukrainy v istorychnii nauksy USSR pisliastalinskoi doby [The past of Ukraine in the historical science in USSR poststalin epoch]*, Ostroh, 526 p. (ukr).
2. Hyrych I. B. (1994), M. Hrushevskiy i S. Yefremov. Do istorii naukovykh, literaturnykh i osobystykh vziameyn [M. Hrushevskiy and S. Yefremov. To the history of scientific, literary and personal relationship], *Problemy istorii Ukrainy: Fakty, sudzhennia, poshuky*, Kyiv, 3, pp. 65-75. (ukr); Hyrych I. M. (1996), Hrushevskiy i S. Yefremov na tli ukrainskoho suspilno-politychnoho zhyttia kintsia XIX - 20-kh rr. XX st. [M. Hrushevskiy and S. Yefremov on a background of the Ukrainian social and political life of the end of XIX - 20s of XX century], *Ukrainskyi istoryk*, 1/4 (128/131), pp. 142-187 (ukr).
3. Rubliov O. (2004), *Zakhidnoukrainska intelihentsiia u zahalnonatsionalnykh politychnykh ta kulturnykh protsesakh (1914-1939) [West Ukrainian intelligentsia in the national political and cultural processes (1914-1939)]*, Kyiv, 648 p. (ukr).
4. Apanovych O. (2000), *Fedor Pavlovych Shevchenko. Istoryk, arkhivist, istoriohraf, dzhereloznavets, arkhiohraf, orhanizator nauky [Fedor Pavlovych Shevchenko is a historian, an archivist, a historiographer, a specialist in the study of early texts, an organizer of science]*, Kyiv, 179 p. (ukr).
5. Tkachova L. (1998), *Boiko Ivan Davydovych, Vcheni Instytutu istorii Ukrainy. Biobibliografichnyi dovidnyk*, 1, pp. 20-21 (ukr).
6. Boiko I. (1956), *Pidvyshchuvaty ideinyi i teoretichnyi riven naukovykh prats z istorii [Increase the ideological and theoretical level of research works in history]*, *Komunist Ukrainy*, 6, pp. 60-70 (ukr).
7. Kasymenko O. K. (1955), *Rosiisko-ukrainski vziamevidnosyny 1648 - pochatku 1651 r. [Russian-Ukrainian relations during 1648s - the beginning of 1651s]*, Kyiv, 428 p. (ukr).
8. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, fond 1, opys 41, sprava 143, 328 arkush (ukr).
9. Kasymenko O. (1958), *Zavdannia rozvytku istorychnoi nauky na Ukraini [Tasks of development of the historical science in Ukraine]*, *Komunist Ukrainy*, 8, pp. 23-34 (ukr).
10. Istoriiia Ukrainskoi RSR: V 2 t. [History of Ukrainian SSR] (1955), Kyiv, 2, 779 p. (ukr).
11. Symonenko R. H., Skliarenko Ye. M. & Tronko P. T. (2007), *O. K. Kasymenko - vydatnyi ukrainskyi vchenyi i orhanizator istorychnoi nauky [O. K. Kasymenko is an outstanding Ukrainian scientist and an organizer of the historical science]*, Kyiv, 138 p. (ukr).
12. Central State Archive of Public Organizations of Ukraine, fond 290, opys 2, sprava 280, 186 arkush (ukr).
13. The scientific Archives of the National Academy of Sciences of Ukraine, fond 1, opys 1-os, sprava 526, 81 arkush (ukr).

Nataliia Zavalko

ACADEMIC HISTORICAL SCIENCE ON THE BASE OF SCIENTIFIC RIVALRY BETWEEN O. K. KASYMENKO AND I. D. BOIKO

A difficult situation in the academic community, struggle of personal interests and deployment of scientific rivalry inside the collective of the Institute of History of the Academy of Sciences of USSR have been thrown light on in this article.

A difficult way of search of the strategy of existence-survival of the historian in the social and political context during 1940s - 1960s and his relationship with environment, power and colleagues have been researched on the base of the discussion as for the conferment of the scientific degree of the Doctor of Historical Science to the director of the Institute of History of the Academy of Sciences of USSR O. K. Kasymenko.

The basis for a high level of conflict was created in the research groups in the conditions of existence of the totalitarian regime. In accordance with these circumstances, scientific inspectors from the ideological departments of the Central Committee of the Communist Party of the Soviet Union gained additional levers on the representatives of the historical science, so they had an opportunity to manipulate the surroundings of scholars. The power-holding structures created favourable conditions in order to unify the scientific thinking. Disputes arose as to the assessment of the historical figures, phenomena, events, facts as the way of struggle for the leading posts. Not only separate persons, but also the whole research collectives were involved in the "showdowns", where immoral methods (appeal to influential functionaries, slanders, gossip, etc.) were used. So science was put off into the background.

Keywords: scientific rivalry, totalitarian regime, scientific thinking, academic science, review, unsigned letter, criticism.

© Н. Завалко

Надійшла до редакції 24.12.2012

УДК 94(410.1+73)'1945/1949'

ТРАНСФОРМАЦІЯ АНГЛО-АМЕРИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1945 - 1949 роки)

ТЕТЯНА КЛИНІНА,

аспірант Донецького національного університету

У статті висвітлено процес трансформації англо-американських відносин після закінчення Другої світової війни. Аналізується повоєнне міжнародне становище США та Великої Британії; значну увагу автор приділяє факторам, завдяки яким стала можлива зміна в англо-американських взаємовідносинах, зокрема, зазначає, що різне економічне, військово-стратегічне (наявність атомної зброї) становище та зміна політичних особистостей в ешелоні влади США та Британії призвели до зміни характеру відносин між англосаксонськими країнами. У статті також наводяться безпосередні приклади (припинення ленд-лізу, англо-американська фінансова угода, доктрина Трумена, "палестинське питання"), на основі яких можна спостерігати трансформацію в англо-американських відносинах.

Ключові слова: США, Велика Британія, міжнародні відносини, трансформація політики, "особливі відносини", англо-американські відносини, 1945 - 1949 роки.

Постановка проблеми та стан її вивчення. Закінчення Другої світової війни, а також зміни, що відбувалися в міжнародному середовищі в середині 1940-х рр., завершили колишню єдність союзників та поставили на порядок денний питання пристосування зовнішньополітичної поведінки й транс-

формації політики не тільки периферійних країн світу, але й світових держав як до нової системи міжнародних відносин, так й одна до одної. Віднині співвідношення сил на світовій арені характеризувалось наявністю двох центрів впливу - США (а разом із ними й Великої Британії) з одного боку, і СРСР з

№ 1 (121) січень-лютий 2013 р.